

toj povijesti i koji nose određenu poruku i za današnje vrijeme. Autoru je stalo da čitateljima prvenstveno Glasa Koncila, gdje su članci svojedobno bili objavljeni, a potom i svima drugima koji se budu služili njegovom knjigom, pojasni temeljne biblijske poruke i otvori zaključane biblijske tekstove za razumijevanje i razmišljanje.

Posvuda u knjizi izbija na vidjelo autorova želja potaknuti čitatelje svoje knjige da otvore Bibliju i počnu je čitati te s njome i iz nje živjeti. Autor je svjestan da se Biblija dostatno ne čita ni među kršćanima ni među onima koji to nisu pa zato uvijek iznova poziva na vraćanje Božjoj riječi koja ima poruku i za današnje vrijeme i za današnjega čovjeka. Ljudi i službenici Crkve trebali bi u tomu biti

dobar primjer i poticaj drugima da se i oni zapute tim stazama otkrivanja »zakopanoga blaga« za koje će čovjek kad ga otkrije uložiti sve, cijelo svoje biće.

Dugandžićeva knjiga nameće se sama od sebe. Sa svoje strane, Dugandžić je okrunio svoj profesorski rad upravo ovom knjigom za najširi krug čitatelja. To je svakako znak zrelosti autora i pokazatelj da su biblijske teme sazrele i u njegovoj osobi da budu tako priopćene i drugima. Na kraju, knjiga *Upoznajmo Bibliju. Narod Božji i njegovo Pismo* u izdanju izdavačke kuće Glas Koncila napisana je za suvremenoga kršćanina i suvremenoga čovjeka i trebala bi biti uz Bibliju *vade mecum* (Hod uza me).

Božo Lujčić

Alojzija TVORIĆ, *Žene autorice i čitateljice hrvatskih molitvenika od 16. do 19. stoljeća*, Doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2013., 12 tablica, 13+335 str.

Doktorski rad Alojzije Tvorčić rezultat je opsežnoga znanstvenog istraživanja stotinjak hrvatskih molitvenika od kojih sedamdesetak pripada razdoblju od XVI. do XIX. stoljeća. Među njima je autorica odabrala korpus od četrnaest tiskanih latiničnih, jedan ćirilni i jedan rukopisni s posebnim osvrtom na dva koja na svim razinama raščlanjuje i uspoređuje, a vezana su uz dvije hrvatske plemkinje istoga imena: Anu Katarinu Frankopan Zrinski (1525. – 1562/3.), suprugu bana Nikole Šubića Zrinskoga Sigetskoga (dalje: Ana), za

koju je Nikola Dešić sastavio molitvenik *Raj duše* (dalje: RD) i Anu Katarinu Frankopan Zrinski (1625. – 1673.), ženu Petra Zrinskoga (dalje: Katarina), autoricu molitvenika *Putni tovaruš* (Venecija, 1661., Ljubljana 1678. i 1715., 441 str., 12°) (dalje: PT). Na odabranom korpusu dokazuju se autoričine teze da u tom razdoblju žene čitaju i pišu molitvenike, žene omogućuju njihovo objavljivanje, molitvenici se posvećuju ženama, sastavljaju i tiskaju za žene, moliteljice se utječu zagovoru Blažene Djevice Marije i drugih svetih žena,

gramatičke kategorije odražavaju ženski rod i da se čak neki psalmi i liturgijski tekstovi prilagođuju ženskom rodu. To sve prestaje u XIX. stoljeću pojavom molitvenika biskupijskoga tipa, što opravdava ograničenje korpusa do XIX. st.

Autorica se služi metodom tekstualne interpretacije, tematološke podjele, sinkronijske i dijakronijske usporedbe, sintetičkoga, književnoteorijskoga i književnopovijesnoga pristupa i teorijom recepcije. Historiografska analitička kategorija roda vjernim bilježenjem spola likova, gledatelja, čitatelja umjetnika i mecena na literarnoj, jezičnoj i likovnoj razini reinterpreтира položaj žene kroz hrvatsku povijest u okvirima književnosti, kršćanske teologije, pisanja i objavljivanja djela nabožne književnosti. U grafolingvostilističkoj analizi služi se ikonografskim i ikonološkim metodama. Autorica je radila na izvornicima ili, ako ih ima, na njihovim izdanjima. Citati tekstova usklađeni su s današnjim pravopisom uz ortografska rješenja suvremenih književnopovijesnih studija i izdanja tih djela, posebno ozaljskoga kruga.

Na prvih trinaest stranica nalazi se *Životopis mentora* akad. Josipa Bratulića, posveta i zahvala, *Sažetak* s ključnim riječima, engleski sažetak s ključnim riječima i *Sadržaj* sa sljedećim poglavljima: 1. *Uvod*, 2. *Obrazloženje teme i metodologije*, 3. *Osnovne odrednice pojma molitvenik te povijesni kontekst njegovoga nastanka u svijetu i u Hrvatskoj*, 4. *Žena u religijama i književnosti od početaka do danas*, 5. *Žene autorice i čitateljice hrvatskih molitvenika od 16. do 19.*

stoljeća, 6. *Zaključak*, 7. *Literatura* 24+318 bibliografskih jedinica, 8. *Životopis autora*.

U *Uvodu* (1–2) je postavljen plan istraživanja, a poglavlje *Obrazloženje teme i metodologije* (3–6) postavlja tezu, opisuje metode i daje tablicu grafijskih i slovopi-snih rješenja pojedinih glasova. Prvo veće poglavlje *Osnovne odrednice pojma molitvenik te povijesni kontekst njegovoga nastanka u svijetu i u hrvatskoj* (7–99) ima četiri cjeline. U prvoj se molitvenik definira, opisuje njegovo značenje i prikazuju podjele po raznim kriterijima. U drugoj cjelini pregled povijesti hrvatskih molitvenika polazi od nekoliko rukopisnih molitvenika do XVI. st., zatim su prikazani tiskani i rukopisni, latinični i ćirilični hrvatski molitvenici, njih sedamdest i dva, u razdoblju od XVI. do XIX. st. iz dubrovačko – dalmatinske, ozaljske, kajkavske, slavonske, bosanske, gradišćanske, bačke i banatske hrvatske kulturne sredine. Od XIX. st. prema današnjici prikazano je dvadeset i pet molitvenika. U trećoj cjelini opisuje se struktura i sadržaj molitvenika. Uz definiciju i opis *molitve* nabrojeno je dvadeset i osam hrvatskih pjesnika koji su molitve pisali od XVI. do XIX. st. Kratak pregled povijesti kalendara dio je posebnog opisa časoslova koji je u odabranom korpusu posvećen BDM i nekim sveticama. Grafolingvostilistička razina obrađuje likovnu i grafičku opremu molitvenika koja često sadrži ženske likove i utječe na gledateljicu i čitateljicu. U četvrtoj cjelini pod naslovom *Hrvatski molitvenici – osnovna obilježja* (58–99) autorica daje opis, sadržaj i značajne pojedinosti odabranih molitve-

nika svojega korpusa: *Prvi tiskani hrvatski molitvenik* (TH) i dubrovački rukopisni molitvenici te tzv. *Rukopisni Marulićev molitvenik* (MM), hrvatsko ćirilsko *Ofiĉje BDM* (OM), *Molitvene knjiŹice* (MK), *Dvoji dušni kinĉ* (DDK), *Dušni vert* (DV), *PoboŹne molitve* (PM), *Sobotni kinĉ* (SK), *Put od raja* (PR), *Brašno duhovno* (BD), *Put u nebo* (PN) i *Putni tovaruŹ Franje Sušnika* (PTS), *Psalterijum marijanski* (PM), *Pisme duhovne* (PD), *HiŹa zlata* (HZ) i dva rukopisna *Vsakdašnje poboŹnosti* (VP) i *Bribirski rukopisni molitvenik* (BR). Ovaj korpus je izabran zato Źto potvrđuje tezu da Źene sastavljaju molitvenike, prevode ih, omogućuju njihovo tiskanje, njima se molitvenici posvećuju, one su ĉitateljice, mole se svetim Źenama ili ĉitaju molitve svetih Źena.

Poglavlje *Źena u religijama i knjiŹevnosti od poĉetaka do danas* (100–145) opisuje Źenu kao lik, ĉitateljicu, pisaricu, knjiŹevnicu i mecenu u svjetskoj i hrvatskoj svjetovnoj i duhovnoj knjiŹevnosti s posebnim osvrtom na Źenu u kršćanstvu i redovniŹtvu jer je u Hrvatskoj obrazovanje Źena bilo u rukama redovnica do XIX. st. i poĉetnice su bile dio molitvenika. Iza kratkoga pregleda poloŹaja Źene u svijetu u najstarije doba i prvih zapisa Źenskoga imena na hrvatskome tlu, zatim *ĉikina ĉasoslova*, *Većenegina evanĉelistara* te *Reda i zakona* za redovnice, daje se pregled djela o Źenama i za Źene (Marulić, Vranĉić, Mrnavić, Vramec). U pregledu kulturno-povijesnoga razvoja od XVI. do XIX. st. prati se odnos prema Źeni u knjiŹevnosti i njihov knjiŹevni rad. Cvijeta Zuzorić, Julija i Nada Bunić, Mara Gun-

dulić, Marija Dimitrović Bettera, Lukrecija BogaŹinović Budmani, Anica BoŹković, Benedikta Gradić, Katarina Pataĉić, r. Keglević pišu religioznu liriku, epiku i dramu. Tri Katarine iz obitelji Frankopan i Zrinski znaĉajno su pridonijele knjiŹevnoj kulturi: prva (prije 1493. – 1540.) financira prvu tiskanu mađarsku knjigu, za drugu (Anu) tiskan je RD, a treća je autorica PT, rukopisa *Sibila* te koautorica poetskoga dnevnika *Libar od spominka*. Među ostalim autorima i autoricama *Libra* je i Barbara Sidonija Peranski. Apolonija Lang Frankopan dala je sa suprugom tiskati *Njemaĉko-rimski brevir* 1518. g. Za razdoblje XIX. i XX. st. daje se pregled Źesnaest autorica svjetske knjiŹevnosti, pet hrvatskih autorica i autora koji pišu o Źenama ili za Źene u XIX. st. i deset hrvatskih knjiŹevnica od XIX. do XX. st., iako nijedna od njih nije sastavila molitvenik.

U poglavlju *Źene autorice i ĉitateljice hrvatskih molitvenika od 16. do 19. st.* (146–317) u prvom se dijelu opisuju na svim razinama RD i PT. RD je brevijar s marijanskim ofiĉijima i misom na ĉast BDM kojemu su dodane razne molitve, a PT je molitvenik s raznim molitvama koji ima *Oficijum putni*, *Oficijum od meritoih* i petnaest molitava sv. Brigite. RD je na prijelazu iz renesanse prema baroku prijevod na »ilirski« sa starijim ĉakavsko-Źtokavskim koji se naslanja na hrvatski crkvenoslavenski i glagoljašku knjiŹevnost, uz latinske, koristi se i hrvatskim najstarijim predloŹcima, grafija se temelji na mađarskoj bez dijakritiĉkih znakova, ima hungarizme, latinizme i naŹlo se ĉetr-

naest stilskih figura na raznim jezičnim razinama. PT je prijevod na »hrvatski«, točnije kajkavsko-štokavski pod utjecajem njemačkoga pravopisa, *nestandardan* jer ga nije pisao muškarac, ni svećenik, ni redovnica, ni udovica, nego Katarina, privatni je oblik molitve s baroknim razmišljanjem i propovjedničkom retorikom s preko šezdeset stilskih figura koje je autorica identificirala na fonološkoj, morfolističkoj, leksičkoj, derivatološkoj, semantičkoj, morfosintaktičkoj i sintaktičkoj razini. Prikaz trojalekatskih karakteristika ozaljskoga kruga u oba molitvenika oprimjeren je na svim jezičnim razinama. Padežni nastavci imenica i pridjeva, glagolska vremena i oblici u RD i PT prikazani su u tablicama. Otprije obrađen jezik PT autorica nadopunjuje podatcima iz RD. Likovni prilozi su s latinskim ponaslovom u oba molitvenika i čine uvod u nova poglavlja gdje tekst prati sliku. RD nema ilustracija mjeseci ni opisa cijele godine kao PT. U RD je BDM prikazana četiri puta kao žena koja čita. Za svaku se skupinu minijatura poput dječjih crteža u RD može pronaći jedan umjetnički bakrorez u PT, od kojih je jedan izradila žena, Elizabeta Piccini. RD ima latinske naslove poglavlja, a PT hrvatske. RD je upućen više na ženski rod, *Te Deum* glasi *Te Mater*. Katarina je pisala za »oba spola« i nema takve prilagodbe. Usporedbom molitava koje se vide u tablici autorica zaključuje da je RD bio jedan od predložaka za PT, iako to Katarina ne spominje.

Drugi dio posvećen je svetim ženama koje su uzor čitateljicama moli-

tvenika. BDM je središnji lik. U korpusu su joj posvećene pjesme: *Ave, maris stella*, *Alma Dei Mater*, *Salve Regina* i *Stabat mater dolorosa*, postoje marijanski oficiji, BDM je anakronistički čak i u psalmima i već spomenutom himnu *Te Mater*. Izbor svetica u nekom molitveniku ovisi o dostupnosti literature, obrazovanosti autora i namjeni molitvenika. Kratki životopisi dvadeset i pet svetica uvode u raščlambu njihove prisutnosti u korpusu. Neke imaju oficij, spominju se u molitvama kao zagovornice, uzori i zaštitnice trudnoće, majčinstva, supružništva, djevičanske, bračne i udovičke čistoće te obiteljskoga života, štite od raznih bolesti, neke su politički aktivne, obrazovane i zalažu se za narodni jezik u Crkvi. Molitve svetih žena i svetim ženama analiziraju se za svaku sveticu posebno u svim molitvenicima, zatim se analiziraju molitvenici i navode sve svete u svakom od njih. Molitve svetica(ma) prilagođene su oblicima ženskoga roda u mnogim molitvenicima, a najviše u PM i PTS. Kalendar i martirologij uspoređuju se u svima koji ih imaju: RD, MK, DDK, PT, PM, PTS.

Jedno poglavlje posvećeno je poziciji molitelja i moliteljice gdje se detaljno obrađuju molitvenici s aspekta prisutnosti ženskog roda i dokazuje teza o važnosti žena u ovom segmentu nabožne literature. U RD je skoro sve u ženskom rodu, dok je PT posvećen *slugama* i *službenicama*, uglavnom je prisutan muški rod pa ženski rod u *Molitvi za dobru i srećnu smrt* otkriva da je preuzeta iz RD. Molitvanama Kristovim u PR je ženskog roda, a

tako i druge, pa čak i misne molitve (*učini me dionicom*), a ima imenice *grešnica, službenica, dobitnica, golubica, prijateljica, vjernica, dumna, djevojčica*. Molitva vlastitom patronu je u ženskom rodu u PR. PM ima najveću zastupljenost gramatičkih ženskih oblika na više od sto i šezdeset stranica jer je namijenjen članicama bratovštine. PTS ima imenice ž. r. i 1. l. jd. ž. r. u čitavom molitveniku u svim kontekstima. PM ima šezdeset psalama u ženskom rodu. U HZ supostoje muški i ženski rod – započinje u ženskom rodu, a onda daje prednost muškom rodu dok ženski rod stavlja u zagrade. U VP su pridjevi, imenice i glagolski pridjevi u ženskom rodu. Autorica zaključuje da se uočava kontinuitet prilagodbi čitateljicama, a vrhunac je u PM. Uporaba gramatičkih i leksičkih oblika ženskoga roda naglašava emotivnost ženske naravi. Broj molitvenih tekstova prilagođenih ženskom rodu stalno se povećavao. To dokazuju i nespretnosti u prilagodbi muškoga roda. Prisutnost oba spola i naglašenost ženskog roda odražava i oznaka N.N.

Na kraju se daje pregled molitava s temama vezanim uz ženu: djevičanstvo i čistoća u RD, PT, PTS, PM i MK, brak, trudnoća, roditeljstvo, porod, majčinstvo, djeca, zdravlje i molitva za supružnika među kojima se ističe *Molitva hižnih tovarušov* (bračnih drugova) u PT, MK, HZ i

PTS. Zaštitnik roditelja sv. Ignacije Loyolski ima svoj oficij u PTS. BD je jedinstven po tome što u molitvi za mrtve spominje i duše *prijateljica*.

U *Kritici* se daje kratka povijest pitanja ženskoga pisma. Uglavnom se naglasak s pisanja o ženama premjestio na pisanje tekstova u ženskom rodu s tim da se isticanje iskustva spisateljice koje bi davalo vrijednost njezinu djelu ne može primijeniti na žanr predvidivoga sadržaja kao što su molitvenici. Rad se ne bavi položajem žene u Crkvi, ali feministička bi teologija po mišljenju autorice trebala uzeti u obzir i žensko pismo.

U doktorskom radu *Žene autorice i čitateljice hrvatskih molitvenika od 16. do 19. stoljeća* Alojzija Tvorčić uvjerljivo je dokazala svoju tezu na jezičnoj, literarnoj, stilističkoj, hagiografskoj, grafičkoj i kulturnopovijesnoj razini s obiljem primjera da su žene pisale, čitale, dale tiskati molitvenike, oni su ženama posvećeni, pisani su u ženskom rodu, s mnogo ženskih likova i tema. Začudna velika prisutnost ženskih elemenata, koju je autorica otkrila i sistematizirano prikazala, važan je i dosad nepoznat vid hrvatske nabožne književnosti od XVI. do XIX. st. koji se u XIX. st. gubi tako da ga ni danas nema.

Marica Čunčić